

175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Ю. А. Пінчук (Київ)

М. І. Костомаров у Києві (1844—1847 рр.)

Висвітлюється викладацька діяльність М. І. Костомарова, його роль як ученого і політика — лідера Кирило-Мефодіївського братства. Порушується також тема кохання, яке залишило глибокий слід у житті вченого і вогонь якого не згасили тяжкі роки томління у казематі Петропавлівської фортеці та на засланні.

Видатний вітчизняний учений, громадський діяч і письменник Микола Іванович Костомаров народився 4 (16) травня 1817 р. на Слобожанщині. Там в основному і сформувалися його світогляд та громадянська позиція. Після закінчення Харківського університету й здобуття наукового ступеня магістра він домігся службового призначення до Київського учбового округу. Це пояснювалося прагненням молодого дослідника, який захоплювався історією України доби Б. Хмельницького, бути ближче до описуваних ним місць подій та архівів.

Наприкінці вересня 1844 р. Микола Костомаров погодився обійняти посаду викладача рівненської гімназії і поїхав до Києва вирішувати це питання з керівництвом учбового округу. Він провів тут кілька незабутніх днів, познайомився й близько зійшовся з П. О. Кулішем — на той час учителем трикласного училища на Подолі та М. О. Максимовичем — ректором Київського університету. П. Куліш, з яким вони «проговорювали» цілісні літні ночі, писав, що Костомаров приваблював його «...своїми історичними, етнографічними й політичними бесідами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, і ця обставина згубила багато кращих літ»¹.

13 жовтня М. І. Костомаров приступив до виконання обов'язків у рівненській гімназії. В написаному власноручно нарисі свого життя, призначеному для опублікування в періодичному виданні «Русский художественный листок» (1860 р.), Микола Іванович оповів про це так: «Доля перенесла його (Костомарова. — Ю. П.) на Волинь, де він старанно вивчав тамтешню народність і зібрав значну кількість пісень, з яких багато було надруковано вже в 1852 році Мордовцевим, в його малоросійському збірнику. Крім того, М. І. Костомаров займався огляданням місцевостей, ознаменованих подіями з епохи Хмельницького, історію якої він почав писати з 1844 року»².

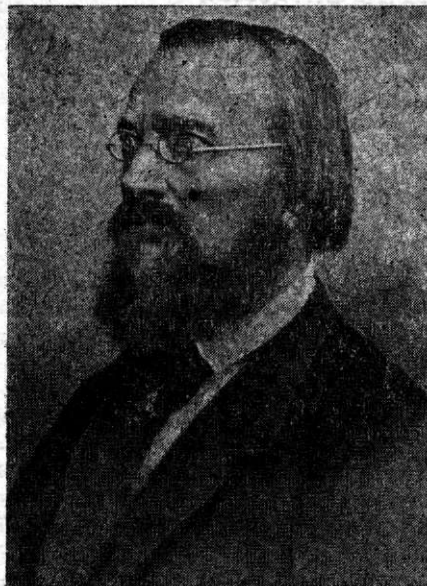
Певні свідчення і цікаві подробиці з життя М. І. Костомарова на Волині відобразилися в його листуванні тих часів. Етнографу і критику К. М. Сементовському (псевдонім — Калайденський) наприкінці 1844 р. Микола Іванович, зокрема, писав: «Він (помічник попечителя Київського учбового округу М. В. Юзефович. — Ю. П.) обіцявся пере-

¹ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. — 1885. — № 13. — С. 63.

² Николай Иванович Костомаров в 1817—1860 гг. // Русская старина. — 1891. — № 2. — С. 488.

вести мене до Києва»³. 2 серпня 1845 р. директор рівненської гімназії Петров одержав від Юзефовича повідомлення за № 4014 від 31 липня 1845 р. про переведення Костомарова на вакансію старшого учителя історії до 1-ої гімназії. Рішення було прийнято 28 червня 1845 р.⁴

Наприкінці літа 1845 р. М. І. Костомаров оселився в Києві. Близько місяця він прожив у районі Старого міста. Потім, познайомившись

з О. В. Марковичем, випускником університету (майбутнім українським етнографом і фольклористом), він найняв з ним квартиру із садом поблизу Хрещатика. 1-го лютого 1846 р. до Києва переїхала мати М. І. Костомарова Тетяна Петрівна, з якою, за свідченням одного з його учнів, Микола Іванович жив «на Хрещатику, поблизу Бібіковського бульвару і займав флігель на 4 кімнати, з 3 вікнами на вулицю»⁵. Сам Микола Іванович у листі М. І. Семецькому повідомляв, що навесні 1846 р. він жив на Хрещатику, «на розі Бессарабської площі, в будинку Сухоставського»⁶.

Цьому передувала поїздка М. І. Костомарова в грудні 1845 р. до рідних місць (Юрасівки) для продажу маєтку, після чого він «попрощався із закутком, який вважав своїм багатомісячним, і відправився на поштових через Харків до Києва»⁷. Тоді Костомаров деякий час проживав у готелі на Хрещатику, а опісля на квартирі у М. І. Гулака — відомого діяча Кирило-Мефодіївського братства, з яким вони навчалися сербської мови. До них часто приходив їхній спільний знайомий В. М. Білозерський, а потім О. В. Маркович — також майбутні кирило-мефодіївці. М. І. Костомаров відзначав, що їхні дружні бесіди зверталися найчастіше до ідеї слов'янської взаємності. Саме в той час у тому ж готелі, де раніше мешкав М. І. Костомаров, квартирував Тарас Григорович Шевченко, котрий приїхав тоді з Петербурга на Україну «з наміром притулитися тут і знайти собі посаду». Микола Іванович писав: «Дізнавшись про нього, я познайомився з ним і з першого ж разу зблизився. Тоді була найдіяльніша пора для його таланту, апогей його духовної сили. Я з ним бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато, ще невиданих, він давав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з настанням весни часто сходилися в невеликому садку Сухоставських, який мав чисто малоросійський характер: він був засаджений переважно вишнями; було там і кілька дуплянок бджіл, які тишили нас своїм дзижчанням»⁸.

Микола Іванович продовжив учителювання на посаді викладача історії відомої 1-ої чоловічої київської гімназії, куди був переведений 4 серпня 1845 р.⁹ Водночас із серпня того ж року він почав читати за-

³ Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 46.

⁴ Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-ой гимназии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— 1911.— Кн. 22.— С. 3.

⁵ К памяти Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука.— 1885.— 5 мая.

⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М. И. Семецькому // Русская старина.— 1880.— № 3.— С. 597.

⁷ Автобиография Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 186.

⁸ Там же.— С. 139.

⁹ Попов А. И. Н. И. Костомаров — преподаватель ровенской гимназии. // Ист. вестник.— 1917.— № 3.— С. 723.

гальну і руську історію в жіночому Зразковому пансіоні Л. Й. Де-Мельян, чоловік якої Пилип Де-Мельян був рідним братом діяча Великої французької революції Робесп'єра і під вигаданим прізвиськом після втечі з Парижа проживав у Росії до самої смерті. Крім того, Микола Костомаров давав уроки в дівочому пансіоні пані Залеської — вдови відомого польського поета Б. Залеського.

Видатний вітчизняний живописець М. М. Ге, колишній учень 1-ої київської гімназії, в своїх споминах про цей заклад 40-х років серед найулюбленіших учителів називає ім'я М. І. Костомарова. Не було жодного учня, писав він, котрий би не слухав його розповідей з руської історії. Уроки Миколи Івановича були духовними святами. На них усі чекали: «Враження було таке, що вчитель Линиченко, який прийшов на його місце, у нас в останньому класі протягом усього року не читав історії, а читав російських авторів, сказавши, що після Костомарова він не буде читати нам історії. Таке ж враження він справляв і в жіночому пансіоні, і потім в університеті»¹⁰.

Дружина М. І. Костомарова Аліна Леонтіївна, колишня вихованка пансіону Де-Мельян, також згадувала, що його перша лекція відбулася у цьому закладі 1-го серпня 1845 р. Тоді, за її словами, він «покорив своїх юних слухачок силою і жвавістю свого викладу; та оскільки більшість становили такі ж 14—15-річні пустунки, якою була я в той час, то ми ще не могли одразу проїнятися повагою до розумової висоти «нового учителя» й оцінити його обдарування... Блондин, зі свіжим обличчям, красивим, тонким носом, ледь помітно задертим, з прекрасними вустами, з-під яких під час читання виднілися подеколи бездоганної чистоти й білизни зуби, з розумними очима й симпатичною посмішкою — Микола Іванович був дуже непоганий із себе, незважаючи на те, що на лобі і навіть на носі мав невеликі віспинки... Цікавість його лекцій і самий спосіб читання викликали дедалі більші до нього симпатії і повагу слухачок... Ми непомітно полюбили Миколу Івановича і якимось інстинктивно зрозуміли, чому наші класні дами і деякі з учителів називали його новим світилом науки»¹¹.

Як свідчать архівні матеріали, і зокрема «Справа Ради імператорського університету св. Володимира», шлях Миколи Івановича Костомарова до професури в Києві був тяжким і тривалим. Слід враховувати, що це питання порушувалося ще на початку 1846 р.¹² Відтак 28 травня ректор університету ординарний професор астрології В. Ф. Федоров звернувся до Ради університету з таким відношенням: «Живо пам'ятаючи втрату одного з наших співробітників на ниві освіти юнацтва і саме — втрату п. Домбровського, який викладав в університеті св. Володимира руську історію, і, зважаючи на важливість предмета, який викладався п. Домбровським, не смію не бажати, щоб на місце, звільнене в університеті св. Володимира кончиною п. Домбровського, обраний був, наскільки це можливо скоро, новий, який користується законним правом, достойний і здібний викладач руської історії. Заохочуваний цим, за бажанням, що викликається моїм обов'язком, беру сміливість рекомендувати Раді університету св. Володимира викладачем руської історії п. магістра Костомарова, що є нині учителем при 1-й київській гімназії. Благородство характеру й справді моральні якості п. Костомарова мені відомі, частково з мого особистого з ним знайомства, переважно ж з рекомендацій мужів, гідних глибокої поваги і крайньої довіри. Якщо не кожному з пп. членів Ради відомі вчені достоїнства п. Костомарова, — то осмілююсь найпокірніше просити Раду розглянути докладене при цьому міркування, за яким п. Костомарова удостоєно Харківським університетом ступеня магістра.

¹⁰ Ге Н. Киевская первая гимназия в сороковых годах: Сб. в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира. — СПб., 1895. — С. 59.

¹¹ Автобиография Н. И. Костомарова. — С. 16.

¹² Київ. міськ. держ. арх., ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 1 (далі — КМДА).

Якщо ж Раді забажається переконатися в здатності пана Костомарова викладати руську історію, то хай благоволить Рада запросити п. Костомарова прочитати в присутності Ради лекцію про якусь галузь руської історії»¹³. За свідченням попечителя Київського учбового округу О. С. Траскіна, він упевнився з творів Костомарова та з прочитаної ним у присутності членів Ради університету пробної лекції «Виклад історії руських слов'ян від найдавніших часів до утворення Гунської держави» як в «обширності історичних знань його, у вірності погляду на факти, глибоко́сті розуміння і самостійності міркувань, так і в чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно і ясно»¹⁴.

4 червня 1846 р. на засіданні Ради університету йшлося про балотування М. І. Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі руської історії. В архівах зберігся протокол його результатів, який засвідчує, що Микола Іванович одержав 16 виборчих бюлетенів «за» і жодного — «проти»¹⁵. Із серпня він приступив до виконання безпосередніх обов'язків професора кафедри руської історії. Це підтверджує лист з канцелярії округу за № 4604 від 19 серпня 1846 р. до Ради університету, який, до речі, також перепроводжував диплом М. І. Костомарова на ступінь магістра. На листі є його власноручна розписка про одержання диплома¹⁶. Микола Іванович неодноразово відзначав, що це був один з найсвітліших і пам'ятних днів у його житті — початок його короткочасної професорської кар'єри.

В «Автобіографії» вченого є свідчення про те, що через день чи два після його обрання на кафедру університету він «переїхав на іншу квартиру, в Старе місто, на Рейтарську вулицю і, залишивши в ній свою матінку, відправився на поштових в Одесу з метою морського купання». Після повернення до Києва, Микола Іванович, прочитавши вступну лекцію в університеті, зайнявся підготовкою інших лекцій. Крім того, іноді він брався «за Богдана Хмельницького», доповнюючи вже написаний текст монографії деякими джерелами, які відшукав в університетській бібліотеці. Про педагогічну діяльність Костомарова можна скласти певне уявлення з його мемуарів. «Разом з гімназичними уроками покинув я свої уроки в пансіонах, залишивши за собою тільки один з уроків у Зразковому пансіоні пані Де-Мельян. Натомість професор Іванишев, що був водночас інспектором Інституту шляхетних дівчат, умовив мене читати дві лекції в цьому закладі, на що я з великим небажанням згодився»¹⁷.

Наприкінці 1846 р. М. І. Костомаров почав викладати руську історію в Київському інституті шляхетних дівчат. В той період він, як і раніше, займався головним чином підготовкою до лекцій, а також продовжував писати монографічну працю «Богдан Хмельницький», готував до видання оригінальну розвідку «Слов'янська міфологія», яка вийшла наступного року у Києві старослов'янським кирилицьким шрифтом, та літопис С. В. Величка. «Слов'янська міфологія» оригінальна не тільки своєю тематикою, а й тим, що створена на основі лекцій, котрі читалися Миколою Івановичем в університеті. До речі, згодом, перебуваючи на засланні, М. І. Костомаров дуже хвилювався за її долю, за його визначенням, «найнещаснішого творіння, яке коли-небудь з'являлося в руському друкованому світі». В листі до М. В. Юзефовича від 30 лютого 1849 р. із Саратова, зокрема, писав: «Удостоїте його (згаданий твір. — Ю. П.) честі здобути Вашу прихильність і даруйте йому хід: я ж охоче жертвую всі, без винятку, гроші,

¹³ Там же, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 2, 14.

¹⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 243.

¹⁵ КМДА, ф. 16, оп. 285, спр. 92, арк. 4.

¹⁶ Там же, арк. 7.

¹⁷ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 191.

які через продаж виручені будуть, на користь бібліотеки Імператорського університету св. Володимира і благаю не позбавляти мене утіхи прийняттям такої пожертви»¹⁸.

Крім історії, в цій праці розкривається поступ у поглядах М. І. Костомарова на етнографію: натомість механічного висувається ідея про природне походження міфів у психологічному процесі народного життя. Таким чином, як в історичні, так і в етнографічні твори вченого увійшла глибокою внутрішньою підвалиною думка про народне життя та його історичну долю, котра і становить характерну особливість і найголовніше досягнення історіографічної діяльності М. І. Костомарова. Звичайно, шкода, що він не написав спеціальної праці про свою історичну концепцію, але її можна простежити в самих його творах. Деяке пояснення він їй дав, як слушно відзначив О. М. Пипін, у науковій розвідці «Про відношення руської історії до географії та етнографії»¹⁹. В ній, зокрема, М. І. Костомаров виразно виклав своє історичне кредо, що засвідчує зародження нового напрямку в історіографії: мета історії — студіювати життя і людей. На його погляд, щоб бути істориком чи етнографом, треба головним науковим предметом обрати духовність народного життя, тоді здобутки наук будуть виходити з розуміння народного духу. «Полишаючи на боці цей романтичний привид «народного духу», — писав академік М. С. Грушевський з приводу цього постулату М. І. Костомарова, — що зводив потім не раз на бездоріжжя фантазії і ненаукових натягань роботи дослідників, — таке ставлення історичної проблеми було великим кроком наперед в порівнянні з старою історіографією, воно завдавало смерть її антикварному характерові»²⁰.

Перебування М. І. Костомарова в Києві, хоч і короткочасне, позначене також його участю в роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка збирала й видавала історичні матеріали. Уже в 30-х роках в Україні були люди, що за певними традиціями виявляли й досліджували історичні пам'ятки. До них належали такі відомі вчені, як М. О. Максимович, професор права М. Д. Іванишев та ін. До участі в роботі Комісія постаралася зібрати якнайбільше наукових і культурних сил, зокрема закликала П. Куліша, П. Лукашевича, А. Метлинського, Д. Зубрицького. З 1845 р. у її роботі брав участь Т. Г. Шевченко. М. І. Костомаров став членом-співробітником цієї комісії в 1846 р. Його праця в ній розпочалася підготовкою до видання літопису С. Величка, який передав комісії професор Московського університету М. П. Погодін. Однак до цього не дійшло через арешт М. І. Костомарова.

Значний інтерес становить малознана наукова праця М. І. Костомарова тих часів «Думки про історію Малоросії», що була опублікована без підпису лише з приміткою «Повідомлено з Києва» в журналі «Библиотека для чтения». Це майже єдиний в його науковій спадщині твір, який найменше від інших привертав до себе увагу дослідників. Тим часом у ньому вперше в українській історіографії докладно з'ясовувалося значення українського козацтва як явища, органічно пов'язаного з відповідними традиціями й соціальними умовами історичного процесу на Україні тощо. Зокрема, на думку дослідника, «козаки, настільки близькі до селян і за походженням, і за мовою, і за вірою, стали для останніх зразком вільного руського народу, так що зробитися вільним для селянина означало зробитися козаком»²¹. До цього

¹⁸ Центр. держ. іст. арх. у м. Києві, ф. 873, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

¹⁹ Пыпин А. Обзор малорусской этнографии. III. — Н. И. Костомаров // Вестник Европы. — 1885. — № 10. — С. 796.

²⁰ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Т. 50. — С. 217.

²¹ [Костомаров Н. И.] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. — 1846. — № 9. — С. 30.

в суспільстві були поширені думки про азіатське походження козацтва та про руїну українського життя після нашествя монголів. Наприклад, в «Історії Нової Січі або останнього коша Запорізького» (Одеса, 1846) А. О. Скальковського козацьке військо порівнювалося з яничарським чи з мамелюками єгипетськими тощо. Тому наукова розвідка М. І. Костомарова свідчить не тільки про генезу його власних історичних поглядів, а й, крім того, про реакцію української інтелігенції на хибні погляди.

М. І. Костомаров торкнувся у згаданій праці й ряду інших питань української історії та висловив побажання, щоб «наклепи на козаків і Малоросію розсіялися від світла історичного знання»²². В цьому зв'язку він покладав великі надії на Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, підкресливши, що видання, заплановані нею, — явище надзвичайно цінне в даному відношенні»²³. Не менш важливі думки висловив учений і щодо змісту самих актів, які публікувалися комісією, а також їхньої історичної новизни тощо. Праця М. І. Костомарова про історію України завершується такими вартими уваги словами: «Нам лишається тільки бажати, щоб комісія продовжувала свої прекрасні праці і не забарилася ознайомити нас з дальшими діяннями Хмельницького. Тоді ця знаменита епоха могла б бути розроблена як слід і ожити під пером вправного історика-художника, а ця епоха гідна митецького пензля»²⁴.

І ще про одне у зв'язку із згаданою працею. В літературі протягом десятиліть дискутується питання про авторство програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, у тому числі таких, як «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». На наш погляд, «Думки про історію Малоросії», крім усього іншого, яскраво засвідчують безпосередню причетність М. І. Костомарова до створення «Книги...» й «Статуту...». Доказом цього можуть слугувати його роздуми у згаданій праці про відоме правило «Мета висвітлює засоби», про ключові питання історії України, а також мова праці тощо. Історик О. Грушевський мав рацію, коли охарактеризував «Думки про історію Малоросії» як «сторінку з життя української інтелігенції сорокових років»²⁵.

У мемуарах М. І. Костомарова коротко, але яскраво й дуже докладно описано його особисте життя в Києві. Звичайно, ліпше за нього розповісти про цю особливу сторінку біографії історика важко. Тож звернемося до оповіді самого Миколи Івановича: «Лютого 13-го я заручився з дівцею Аліною Леонтіївною Крагельською, яку знав ще в пансіоні пані Де-Мельян, де викладав з 1845 року. Після виходу її з пансіону побачився я з нею і познайомився з її матір'ю в Одесі, куди влітку їздив купатися в 1846 році, а після повернення до Києва деякий час відвідував їхній дім, зблизився і взнав її краще. Весілля наше призначене було після Великодня у Хомину неділю, 30-го березня 1847 року. ...Вважаючи колишню свою квартиру тісною і незручною для майбутнього сімейного життя, я перейшов на іншу на Старому ж місті, у дім Моньки, поблизу Андріївської церкви. Квартира ця відзначалася пречудовим краєвидом; з галереї відкривався прекрасний пейзаж; внизу розстилався Поділ, далі — світла смуга Дніпра, а за нею — обширна панорама луків та лісів. Дім цей, дерев'яний, був тільки-но відбудований. Наступив Великдень. Весна була тієї пори рання: Благовіщення припадало на вівторок Пасхи, і уже в той час можна було ходити в одних сюртуках; луки зеленіли, розвивалися верби, наближався день мого весілля, і я до нього готувався, не подо-

²² Там же. — С. 35.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 42.

²⁵ Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1907. — № 5. — С. 164.

зрюючи, що над моєю головою збирається хмара, з якої мав спостигти мене удар»²⁶.

Идеться про арешт М. І. Костомарова у зв'язку з його політичною діяльністю в колі інтелігенції, частина якої ввійшла до створеного у Києві в середині 40-х років XIX ст. Кирило-Мефодіївського братства (друга рівнозначна назва — Кирило-Мефодіївське товариство. — Ю. П.). Основними фундаторами цієї революційної організації були М. І. Костомаров, чиновник М. І. Гулак та випускник університету св. Володимира В. М. Білозерський. Письменник, редактор-видавець «Живописного обозрения» П. М. Полевой пригадував, що на нього справила велике враження розповідь Костомарова про те, як він її створював і тоді «задумав скріпити зв'язок між членами союзу урочистою клятвою; для виголошення цієї клятви пробрався таємно вночі, разом з трьома іншими особами, в Софійський собор»²⁷. Першими членами товариства Кирила і Мефодія стали Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, учитель Д. П. Пильчиков, декілька студентів, в тому числі Г. Л. Андрузький, О. В. Маркович й О. О. Навроцький, а також поміщик М. І. Савич та інші.

То була знаменна і водночас трагічна у житті М. І. Костомарова пора, яка зумовила усю його подальшу долю. Наприкінці 1845 р. — на початку 1846 р. він разом з найближчими друзями-однодумцями наважився заснувати таємне антисамодержавне товариство, головною метою якого було загальне знищення кріпосного права і рабства, встановлення федеративного устрою суспільного життя слов'янських націй. Товариство мислилося як слов'янське й до нього могли залучатися діячі й з-поза меж України. Є велика частка правди в словах друга дитинства Миколи Костомарова вихователя Олександрівського ліцею Ф. К. Неслуховського про те, що думка про «заснування товариства Кирила і Мефодія, як сили, здатної об'єднати слов'ян» уперше з'явилася у М. І. Костомарова²⁸. «Мимо нашої волі, — відзначав Костомаров у своїх мемуарах, — почав нам уявлятися федеративний лад, як найшасливіший плин суспільного життя слов'янських націй. Ми почали уявляти всі слов'янські народи об'єднаними між собою в федерації, подібно до давніх грецьких республік, або Сполучених Штатів Північної Америки, з тим, щоб усі перебували в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»²⁹. Автор мемуарів також повідомив, а це, в свою чергу, підтверджують нещодавно опубліковані документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, що відповідно до зазначеної вище мети «з'явилася думка створити товариство», і він склав «статут такого товариства»³⁰.

Крім того, М. І. Костомарову належить авторство найважливішого програмного твору заснованого братства — «Книги буття українського народу», що нині вже майже не викликає сумнівів і заперечень з огляду на опубліковані джерела. Щодо цього є відповідні свідчення не тільки самого М. І. Костомарова, а й дослідників даного питання, у тому числі М. С. Грушевського, М. С. Возняка, П. А. Зайончковського та ін.³¹

На авторство також вказують і мова даного твору, і його зміст. Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначив, що саме Костомаров полишив нам цей історичний документ, з якого широкий загаль українського

²⁶ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 197.

²⁷ Полевой П. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Живописное обозрение. — 1885. — № 7. — С. 271.

²⁸ Николай Иванович Костомаров: (Некролог) // Исторический вестник. — 1885. — № 5. — С. 12.

²⁹ Автобіографія Н. І. Костомарова. — С. 188.

³⁰ Там же. — С. 189.

³¹ Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество, 1846—1847. — М., 1959. — С. 14.

народу може ґрунтовно ознайомитися з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незів'ялим квітом в історії визвольного українського руху», і ні історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням «познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»³².

Зміст згаданих вище джерел з історії Кирило-Мефодіївського братства показує, що вони пройняті великим революційним духом, звичайно, враховуючи час їхнього створення. Серед головних ідей Статуту слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія є такі: «1. Приймаємо, що духовне і політичне з'єднання слов'ян є істинним їх призначенням, до якого вони мають прагнути. ...3. Приймаємо, що кожне плем'я (читай: слов'янська нація. — Ю. П.) повинно мати правління народне і дотримуватися цілковитої рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом». Тому лише здивування може викликати твердження деяких дослідників про те, що «пропонований Костомаровим федеративний устрій держави не передбачає корінних соціальних змін»³³. Серед головних правил товариства є таке: «Суспільство буде старатися заздалегідь про викоренення рабства і будь-якого приниження нижчих класів, так само як і про повсюдне поширення грамотності»³⁴. Зрештою, «Книга буття українського народу» пропагує вже зовсім незвичну для російської тогочасної дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде не підлеглою Річчю Посполитою (тобто республікою. — Ю. П.) в союзі слов'янським» і не залишиться «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»³⁵.

Так само відзначаються своїм демократизмом і революційним змістом відозви «Брати українці» (написана М. І. Костомаровим) та «Брати великоросіяни і поляки» й інші твори кирило-мефодіївців, у тому числі й художні. Передусім йдеться про поезії Тараса Шевченка. Хоч заслуговують на увагу і вірші Миколи Костомарова. Серед них, зокрема такі, як «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» та чотири вірші про Новгород, котрі були вилучені в нього під час обшуку 28 березня 1847 р. і які, безперечно, є справжньою поезією.

Цікаво, що М. І. Стороженко, який одним з перших опублікував вірш «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» в журналі «Киевская старина» (1897, № 10) під назвою «Слов'янам», вважав автором його Т. Г. Шевченка.

На думку визначного українського історика і політичного діяча М. С. Грушевського, в «Книзі буття» з великою силою і прозорістю висловлено основне кредо Костомарова: «Автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від їх». У своїй праці «Костомаров і новітня Україна» М. С. Грушевський докладно цитує загаданий вище твір. «Я вважав потрібним вибрати ці тексти, — зазначає він при цьому, — щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, — скільки революційного запалу вложив

³² Костомаров М. Книги битія українського народу: Із передмовою Михайла Возняка. — Львів; Київ, 1921. — С. 6.

³³ Євдокименко Ю. В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. — К., 1986. — С. 26.

³⁴ Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 152.

³⁵ Там же. — С. 169.

молодий київський ад'юнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім!»³⁶.

Не можна лишити поза увагою того, що вступ Т. Г. Шевченка до товариства справив на його членів великий революціонізуючий вплив. М. І. Костомаров у мемуарах згадує, що коли він повідомив Тарасу Григоровичу про існування братства, той одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю. Це послужило приводом до багатьох суперечок між ними. Наведені тут думки М. І. Костомарова з часом були витлумачені деякими дослідниками на доказ гострих ідейних суперечностей, які буцімто існували між Шевченком і Костомаровим та серед кирило-мефодіївців взагалі³⁷. Навіть у найновіших виданнях можна прочитати, що заклики до повалення самодержавства й скасування кріпосного права, крім Т. Г. Шевченка, були ближчими М. І. Гулаку, О. О. Навроцькому й І. Я. Посяді, ніж М. І. Костомарову — прихильнику ліберальних поглядів. Досі не спростовано й тезу про «дві тенденції» або «два крила» в товаристві (революційно-демократичне і ліберально-буржуазне), що була поширена в літературі минулих років³⁸. Ця теза, яку Є. П. Кирилюк та інші вчені заперечували ще в 40-х роках, набула особливого застосування після опублікування в 1947 р. сумнозвісних рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури й мистецтва. Тоді безапеляційно стверджувалося, що «всередині братства були серйозні суперечності і йшла ідейна боротьба»³⁹. Проте різноманітні матеріали свідчать, що між його визначними членами не існувало і не сталося не тільки серйозних, а й найменших розходжень. Навпаки, вони заприятелиювали на все життя.

Творчість поета-революціонера Т. Г. Шевченка, безперечно, дуже вплинула на світогляд М. І. Костомарова, зміст програмних документів та на діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Так само як і демократичного спрямування наукові студії з історії України М. І. Костомарова тих часів виявилися аж ніяк не безслідними для Тараса Григоровича. Примітно, що під час слідства у Петербурзі генерал Л. В. Дубельт говорив з приводу університетських лекцій М. І. Костомарова: «А ваші лекції, мій добрий друже, — гарні?! — бач які забіхувальні ідеї! Читали б їм (студентам) граматику та арифметику, а то занесли їм які премудрості!»⁴⁰. Серед «премудростей», напевно, мала на увазі й концепція історії України М. І. Костомарова, тобто протиставлення московсько-династичній схемі східного слов'янства схеми, продиктованої реальними взаєминами східнослов'янських народностей. Започаткована М. О. Максимовичем й розвинута, за словами М. С. Грушевського, Костомаровим, Антоновичем і Драгомановим, вона була покладена в основу найбільшої історіографічної праці про український народ — багатотомної «Історії України-Руси», котра ввійшла до скарбниці світової історіографії.

Постає запитання, як співвіднести те, що за своїми творами М. І. Костомаров — демократ, а за визначенням окремих коментаторів та ряду енциклопедичних видань — консерватор, основоположник українського буржуазного націоналізму, обмежений ліберал, автор так званої концепції про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації? Відповідь на нього може бути тільки одна, якщо, звичайно, дане явище розглядати в його часовому та просторовому аспектах. Це не

³⁶ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— Київ.— 1925.— № 3.— С. 5, 7.

³⁷ Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1983.— С. 13, 101.

³⁸ Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 1.— С. 9.

³⁹ Єневич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критиці: (З приводу «Історико-літературних нарисів» І. Стебуна) // Більшовик України.— 1948.— № 6.— С. 57.

⁴⁰ Автобіографія Н. И. Костомарова.— С. 200.

відповідає дійсності. З цією фальсифікацією пов'язаний також і штучний поділ кирило-мефодіївців на революціонерів-демократів та буржуазних-лібералів, а також вигадка про два крила (дві тенденції) в цьому товаристві. Звідси йшло протиставлення, наприклад, світоглядів М. І. Костомарова і М. І. Гулака та позицій цих діячів на слідстві і таке інше. Не можна не визнати, що був час, коли багатьма ці вигадані твердження сприймалися на віру. Але ґрунтовне вивчення матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, які доступні нині для всіх, спростовує усі вищезазначені штучні побудови. До речі, слідчі справи М. І. Гулака та М. І. Костомарова опубліковані в одному томі, їх легко зіставити. Кожен може упевнитись, що між ними не було принципових ідеологічних розбіжностей. Обидва вони є демократами з певними особливостями в їхньому світогляді. Тому немає ніяких підстав розрізняти їхню роль у змаганнях за національно-демократичні перетворення.

Й ще про одне. По-людському слід підійти і до розуміння мотивів поведінки М. І. Костомарова на слідстві у III відділі в справі таємного антисамодержавного товариства, коли він намагався полегшити лиху долю своїх товаришів і приховував його справжні цілі. В листі М. І. Костомарова до видавця «Колокола» О. І. Герцена вичерпно роз'яснюється, що під час слідства товариство було зображене «в скільки можливо вибачному світлі», хоч цей безглуздий вимисел і «суперечив усьому, що містилося в паперах арештованих». Справжня ж ідея була прибрана «в світлу форму федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберігала свої особливості при всезагальній особистій і суспільній свободі»⁴¹.

Позиція, яку М. І. Костомаров зайняв на слідстві, була підтримана, за свідченням архівних документів, усіма членами товариства. Проте ще й досі вважається, що М. І. Гулак залишився при власній думці. Однак з матеріалів слідчої справи впливає, що М. І. Гулак дав коменданту Петропавловської фортеці М. І. Скобелеву такі свідчення: «Показання на мене пп. Білозерського й Костомарова цілком справедливі, тобто наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. ми точно домовилися спільними силами сприяти якнайшвидшому об'єднанню всіх слов'янських племен під Російською державою і до поширення в них православ'я»⁴².

Варто також взяти до уваги довідку III відділення (1847 р., травень, не раніше 30. — Ю. П.), в якій повідомляється, що М. І. Гулак «прислав з фортеці через коменданта відверте зізнання, пояснюючи справу так, як вона пояснена Білозерським і Костомаровим, тобто, що вони трое наприкінці 1845 р. і на початку 1846 р. становили українсько-слов'янське товариство, що це товариство мало метою приєднання іноземних слов'ян до Росії і що воно передбачало діяти тільки поширенням освіти й іншими мирними засобами»⁴³. До речі, М. І. Костомаров не виключав можливості застосування такого засобу боротьби, як зброя. Зокрема, в листі П. О. Куліша від 11 вересня 1846 р., надісланому М. І. Костомарову з Петербурга, є таке зовсім недвозначне зауваження: «Постривайте! Буде, можливо, час, коли від одного звуку труб її (душі українського народу. — Ю. П.) падуть стіни і твердині, для зруйнування яких ви вважаєте необхідним зброю»⁴⁴.

Дослідник М. Антонович (Монреаль) в рецензії на книгу автора цієї статті «Історичні погляди М. І. Костомарова» відзначив, що знайдені листи М. Гулака до Костомарова, принаймні періоду 1870-х років,

⁴¹ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. — Женева, 1885. — С. 3.

⁴² Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. I. — С. 179.

⁴³ Там же. — С. 185.

⁴⁴ Там же. — С. 265.

раз і назавжди спростовують «фантастичні спомини про те, що ніби Гулак ніколи не простив Костомарову його поведінки на слідстві»⁴⁵.

Замислимося над тим, чи варто було закидати М. І. Костомарову, котрий в часи, коли ще була на пам'яті смертельна розправа царського уряду над декабристами у тій же Петропавлівській фортеці, те, що він намагався врятувати від убивства себе й своїх товаришів? Гадаємо, ні. У безцензурній зарубіжній пресі М. І. Костомаров у цьому зв'язку писав, що «свіжоспечені державні злочинці, хоча й дістали покарання, але розчинене батьківським милосердям»⁴⁶. Певно, як в минулому, так і сьогодні, доцільніше було б з пошаною поставитися до визначних кирило-мефодіївців, котрі залишилися жити і збагатили нашу національну культуру неоціненними творами.

Повторюємо, все сказане вище в жодному разі не заперечує особливої ролі і виняткового впливу на кирило-мефодіївців Тараса Григоровича Шевченка. Не випадково під час арешту у М. І. Костомарова разом з іншими паперами й речами були вилучені «Кобзар» та написаний польськими літерами рукопис «Кобзаря» в оправі. У листі М. І. Костомарова (1880 р.) до редактора-видавця «Русской старины» М. І. Семевського є цікаві спомини про його зустрічі з Шевченком у Києві в 1846 р. Зокрема, Микола Іванович пише: «Шевченко приніс із собою в кишені зошит своїх ніде ще не надрукованих віршів, читав їх, довів мене до повного захвату і залишив свої твори у мене. В той час усю мою душу заповонила ідея слов'янської взаємності, спілкування духовного народів слов'янського племені, і коли я навів розмову з ним з цього питання, то почув від нього найпалкіше співчуття і це найбільше зблизило мене з Тарасом Григоровичем»⁴⁷.

Заслугує на увагу й глибше осмислення федералістська концепція кирило-мефодіївця Костомарова, пропаганда якої перебувала в найтіснішому ідеологічному зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, боротьбою за республіку Україну у складі вільної федерації земель. У споминах Миколи Івановича відзначається, що Кирило-Мефодіївське товариство мало на меті «поширення ідеї слов'янської взаємності і майбутньої федерації слов'янських народів на основі повної свободи і автономії народностей»⁴⁸.

Там же є також свідчення про те, що 25 грудня 1846 р. було «роковим днем» для членів товариства. В цьому зв'язку М. І. Костомаров писав: «Зібрались ми на квартирі Гулака; був і Савич. Шевченко і я гарячкували, мріяли про те, як розростеться товариство; Шевченко, як звичайно, висловлювався не зовсім цензурно про існуючий порядок. Тим часом, за стіною сидів якийсь Петров і записував усе, що говорилося; цей Петров зблизився з Гулаком, втерся в його довір'я і, дізнавшись остаточно про всі подробиці й план товариства, написав донос до ІІІ відділення. Після цього ми ще прожили спокійно понад три місяці»⁴⁹.

То був час активного розвитку українського національного руху, який, базуючись на яскраво вираженій федералістській концепції, мав революційний характер. Ідеї федералізму, які розвинув та пропагував М. І. Костомаров і які знайшли ґрунтовне відбиття в програмі заснованого ним з однодумцями таємного політичного товариства, мали прогресивний характер, були близькими для східнослов'янських народів. І немає ніяких підстав ототожнювати демократичний федералізм М. І. Костомарова з іншими його різновидностями, зокрема з націо-

⁴⁵ Укр. історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1986.— № 1—2.— С. 127.

⁴⁶ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова.— С. 10.

⁴⁷ Русская старина.— 1880.— № 3.— С. 798.

⁴⁸ Автобиография Николая Ивановича Костомарова: С предисловием В. И. Семевского и примечаниями Н. А. Белозерской // Русская мысль.— 1885.— № 5.— С. 210.

⁴⁹ Там же.— С. 212.

нально-державним. Федералістська концепція згодом дістала якнайширше відбиття в монографіях і дослідженнях вченого. Отже, можна сказати, що до класичної історії він прийшов від політики. Тому М. І. Костомарова й називають першим великим істориком-федералістом. Таким чином, Микола Іванович був прибічником загальнослов'янської федерації і демократизації Росії, маніфестував у ній права українського народу. Його ідея панславізму ґрунтується не на зверхності однієї народності над іншими, а на їх рівноправності і внутрішній свободі. Навіть у зарубіжній пресі тих часів справа Костомарова і його друзів зображувалась як «панславістська агітація»⁵⁰. На думку О. С. Грушевського, федеративний устрій та усвідомлення нагальності радикальних реформ «різко відрізняють українських слов'янофілів Кирило-Мефодіївського гуртка від московських слов'янофілів»⁵¹.

У період активної педагогічної, наукової і, звичайно, громадської діяльності в Києві Костомаров прийняв рішення одружитися з Аліною Крагельською. 14 березня 1847 р. він звернувся до Ради університету з таким проханням: «Маючи намір взяти законний шлюб з донькою покійного полковника Леона Крагельського, дівцею Аліною-Розалією Крагельською, уклінно прошу Раду імператорського університету св. Володимира дати мені законний дозвіл начальства»⁵². З цього ж приводу в листі до М. О. Максимовича 13 березня він писав: «Я б приїхав до вас у Прохорівку, але зайнятий важливою справою, а саме — я одружуюсь і хотів би бачити вас на такій багатозначній події мого приватного життя»⁵³. Проте напередодні вінчання, тобто 28 березня, за доносом студента О. М. Петрова М. І. Костомарова, а згодом і Т. Г. Шевченка, котрий приїхав до Києва на його весілля, та інших учасників Кирило-Мефодіївського братства заарештували і відправили до Петербурга на слідство у III відділ. Під час арешту Миколи Івановича жандармський полковник Білоусов помітив на його столі номер старої газети, в якому був надрукований матеріал про суд над декабристами. Поглянувши на неї, він, як свідчить М. І. Костомаров, мовив: «Одразу видно, чим займається»⁵⁴.

Молоді зустрілися знову лише через багато років — у 1870-му, якщо не брати до уваги їх короткочасне побачення у Петропавлівській фортеці. Коли Аліна приїхала до Петербурга, щоб довідатись про місцезнаходження свого нареченого й побачитись з ним, помічник шефа жандармів III відділу царської канцелярії генерал Л. В. Дубельт зауважив, що їй «залишається одне — почекати, поки не переведуть злочинця до Петропавлівської фортеці, куди його, за великим милосердям Государя, буде заточено замість шибениці, яку заслужив»⁵⁵.

Кирило-мефодіївці дістали різну міру покарання. М. І. Костомарова на рік було ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Там в Олексіївському рavelіні він перебував з 30 травня 1847 р. у камері 6 (за іншими свідченнями — 7). Згодом його вислали до Саратова із заборону «служити по науковій лінії», де він перебував з червня 1848 р. по грудень 1855 р. Царський уряд вважав, що осіб, причетних до справи цього товариства, слід піддати покаранню «без суду, але, не зберігаючи в таємниці рішення справи, щоб усім відомо було, яку долю приготували собі ті, які займалися слов'янством у душі, противному нашому уряду, і навіть відвернути інших слов'янофілів від подібного напрямку»⁵⁶. Не був забутий Миколою І і донощик студент Петров, якому

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 1. — С. 78.

⁵² КМДА, ф. 46, оп. 286, спр. 10, арк. 3.

⁵³ Автобіографія Николая Ивановича Костомарова. — С. 214.

⁵⁴ Автобіографія Н. И. Костомарова. — С. 58.

⁵⁵ Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова. — С. 7.

⁵⁶ Автобіографія Н. И. Костомарова. — С. 203.

достроково присудили звання дійсного студента та виділили грошову нагороду.

Микола Іванович пригадував, що коли після останньої очної ставки арештованих кирило-мефодіївців розводили по камерах, Т. Г. Шевченко, прощаючись з ним, сказав: «Не журись, Миколо, ще колись будемо укупі добре жити»⁵⁷. Ці слова справді виявилися пророчими. Останній період свого життя звільнений поет часто бачився у Петербурзі з Миколою Костомаровим.

Так драматично скінчився період перебування М. І. Костомарова у Києві. Проте суворі випробування не зламали волі й сили його духу. Дальші сторінки життя вченого пов'язані переважно із Санкт-Петербургом і Саратовом.

Одержано 10.02.92.

Освещается преподавательская деятельность Н. И. Костомарова, его роль как ученого и политика — лидера Кирилло-Мефодиевского братства. Затрагивается также тема любви, которая оставила глубокий след в жизни ученого и огонь которой не угасили тяжкие годы томления в каземате Петропавловской крепости и в ссылке.

Маловідомі сторінки історії

М. В. Коваль (Київ), П. В. Медведок (Київ)

Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.)

Розповідається про долю німецького населення України за умов фашистської окупації. На численних документальних фактах викриваються спроби окупаційної адміністрації використати етнічних німців (фольксдойче) у своїх планах побудови « нової Європи ». Значна увага приділена причинам краху цих намірів, а також драматичній долі фольксдойче у складних обставинах останнього періоду війни.

У вивченні складного комплексу проблем, що стосуються німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні, особливе місце належить питанням, пов'язаним з політикою нацистської влади щодо етнічних німців, які проживали на території республіки. Делікатність цієї теми зумовлюється тим, що йдеться про представників народу, який повною мірою відчув на собі всі жахи сталінських репресій у 30-ті роки, коли була знищена або відправлена в тюрми та на заслання найдієздатніша частина німецьких родин, страхітливу депортацію на початку війни, а з приходом окупантів був змушений вирішувати нелегке питання про своє місце у протиборстві двох тоталітарних систем.

Трагедія радянських німців полягала в тому, що безпрецедентне, огульне звинувачення цілого народу в пособництві нацистам дало привід не тільки для того, аби вислати до східних районів держави більшість німецького населення, а й щоб майже однозначно розглядати як зрадників усіх німців, що залишилися на окупованій території. Певною мірою такому ставленню до них сприяла й політика окупаційної влади, яка намагалася використати етнічних німців у побудові гітлерівського « нового порядку ». Отже, історична правда вимагає зв'язного ставлення до цієї трагічної сторінки минулої війни.

« Німецьке питання », брутально й безпідставно загострене незаконними діями сталінського режиму, своїм корінням сягає у далеку ми-